

УДК 002.2:2-23]”715”(477)

DOI: 10.20535/2077-7264.1(91).2026.356647

© М. Т. Андрійчук*, канд. наук із соц. комунікацій, доц.,
КПІ ім. Ігоря Сікорського, Т. С. Андрійчук, канд. політ. наук,
ст. викладач, Національний університет
«Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

КНИГОДРУКУВАННЯ В ДОБУ РЕНЕСАНСУ ТА РЕФОРМАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР КОМУНІКАТИВНОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена українському книгодрукуванню, що зародилося та розвивалося в епоху Ренесансу та Реформації, і стало новою комунікаційною технологією впливу на суспільно-політичні процеси. У статті досліджено як окремі видавничі ініціативи, спрямовані на те, щоб тексти Святого Письма з’являлися зрозумілою українському населенню мовою, так і проєкт видання першої повної Біблії церковнослов’янською мовою в українській редакції (Острозької Біблії).

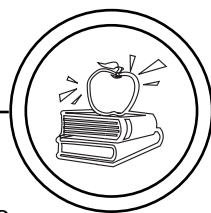
Ключові слова: книгодрукування; комунікативні технології; Святе Письмо; Острозька Біблія; національна ідентичність; релігійна ідентичність; національна свідомість.

Постановка проблеми

Період кінця XV–першої половини XVII століття став часом стрімкого розвитку європейського книгодрукування, що відбувався на фоні епохи Ренесансу та еволюції таких релігійно-церковних і суспільних рухів як Реформація та Контрреформація. Саме в ранньомодерну добу більшість європейських народів як західної, так і східної церковних традицій, завдяки книгодрукуванню, отримали широкий доступ до текстів Святого Письма спочатку на сакральних, а потім на народних мовах. Українські землі не стояли осторонь цих процесів. Здобутки тієї доби, зокрема у книгописанні й книгодрукуван-

ні, стали основою подальшого поступового національно-культурного розвитку українців. На їх прикладі можна вивчати комунікативний вплив на зміни в релігійному та суспільно-політичному дискурсі, зокрема на формування модерної нації. Це актуально, враховуючи, що досі в українській державі тривають суспільні трансформації, важливим складником яких є утвердження національної ідентичності, про що свідчить прийнятий вже під час повномасштабного вторгнення російської федерації Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності».

© Автор(и) 2026. Видавець КПІ ім. Ігоря Сікорського.
CC BY 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Дослідження комунікативного впливу книгодрукування допоможе краще зрозуміти фундаментальні закономірності, за якими комунікаційні технології змінюють мислення та структуру суспільства, формують національну ідентичність незалежно від конкретної історичної епохи.

Аналіз попередніх досліджень

Питання зародження українського книгодрукування, зокрема друку біблійних текстів в період Ренесансу і Реформації, та, відповідно, їх впливу на релігійні й суспільно-політичні процеси у різні періоди ставали предметом праць М. Максимовича, О. Левицького, І. Франка, М. Грушевського, І. Огієнка, І. Свенціцького, С. Маслова, Д. Антоновича, М. Возняка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, П. Попова, Д. Чижевського, Ф. Максименка, О. Бойка, Л. Винара, О. Мацюка, Я. Ісаєвича, Я. Запасака, Г. Коляди, І. Мицька, П. Кралюка, В. Фрис, В. Шевчука, Б. Гудзяка, Л. Тимошенка, М. Тимошика, Г. Грабовича, Т. Горбаченко, Ю. Бондара та інших українських вчених-книгознавців, істориків, літературознавців, дослідників соціальних комунікацій і політичних процесів. У цих працях розглядалися різні аспекти ретроспективи розвитку українського книгодрукування, впливу книжності XV–XVII ст. на суспільно-політичні, культурні, релігійні процеси. Водночас український вимір комунікативного впливу видань Святого Письма в добу Ренесансу та Реформації потребує більш глибокого окремого дослідження та переосмислення історичного досвіду для розуміння трансформаційних можливостей комунікаційних технологій.

Мета роботи

Дослідити появу і розповсюдження друківаних українських текстів Святого Письма як приклад комунікаційної технології, що впливала на формування ідентичності українців та національної свідомості українського (русько-го) народу.

Результати проведених досліджень

У XV ст. у книжковій справі європейських народів і в українській книжковій справі, зокрема, сталися помітні зміни. Стрімко поширювалося книгодрукування — нова на той час комунікаційна технологія, яка стала невід'ємним складником культури європейських народів та потужним стимулятором їх суспільно-політичного розвитку. Завдяки цій технології європейські народи отримали широкий доступ до текстів Святого Письма як сакральними мовами (давньоєврейська, арамейська, латинська, грецька, церковнослов'янська), так і народними, що відіграло важливу роль у становленні модерних націй.

У науковій літературі досі ведеться дискусія стосовного того, хто був винахідником європейського способу друку книг: нідерландець Лоуренс Костер чи німець Йоган Гутенберг (хоча слід відзначити, що у багатьох європейських народів першодрукарями були саме німецькі майстри). Чим би не завершилася ця дискусія, є усі підстави вважати, що українці теж були серед народів, що долучилися до книгодрукування достатньо рано — в інкунабульний період (тобто до 1500 р.). Так, ще у 1968 р. у журналі «Архіви України» було опубліковано статтю директора Львівського історичного архіву

О. Мацюка, де автор на основі віднайдених архівних документів доводив, що у Львові ще перед 1460 р. існувала друкарня, яка належала львівському міщанинові, українцю Степану Дропану [1, С. 18]. Водночас видання з друкарні С. Дропана не дійшли до нашого часу. Можливо, їх варто шукати серед латинських інкунабул?

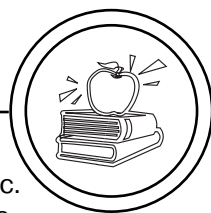
Безсумнівно, що жителі українських земель у XV ст. мали можливості для раннього знайомства з друкованою книжковою продукцією. Вони могли придбавати латинські друки безпосередньо з різних європейських країн під час торгівлі чи навчання в університетах. Деякі з них й самі були причетними до творення перших друкованих книг — інкунабул. Так, одним з перших українців-авторів друкованої книги був Юрій Дрогобич (Котермак). Наприклад, його латинськомовний трактат під назвою «Прогностична оцінка поточного 1483 року» була надрукована в Римі накладом приблизно кількості примірників [2, С. 81–82].

З кінця XV ст. краківський друкар німецького походження Швайпольт Фіоль випускав книги кириличного друку, що призначалися для українського читача. Як гадав І. Огієнко, Швайпольт Фіоль вивчив українську мову, ще перебуваючи у Любліні. У Кракові він теж зійшовся з представниками української громади, які у той час мали там свою православну церкву. Таким чином, фактично, він став українським першодрукарем. Зокрема у Фіолевій друкарні у 1491 р. побачили світ такі інкунабули як «Октоїх», «Часословець», «Тріодь пісна» та «Тріодь цвітна», що призначалися для використання у православних бо-

гослужіннях. Ці українські інкунабули можна віднести до перших кириличних друкованих книжок. Крім того, в українських етнічних землях побутували не тільки друковані інкунабули, а й рукописні списки Фіолевих книг. Про потенційний суспільно-політичний вплив цих видань свідчить той факт, що через спротив краківської інквізиції діяльність Фіолевої друкарні була припинена, самого майстра заарештовано, а багато книг вилучено і спалено [3, С. 38–39].

Про призначеність Фіолевих інкунабул українському читачеві писав ще у перші десятиліття XVII ст. український інтелектуал Захарія Копистенський у своїй праці «Палінодія» (1619–1621). Копистенському відомі були усі чотири назви краківських видань і автор стверджував, що вони зберігалися у багатьох монастирях і церквах Львівської землі, Волині, Підляшшя, в Дорогобузькому монастирі, Городку, Бересті, Кам'янці-Литовському, Личакові, Києво-Печерському монастирі, православної церкві Чесного Христа м. Любліна та в багатьох інших українських містах (2, С. 90–91). Ще у XVII–XVIII ст. фіолівськими друками користувалися у багатьох церквах Прикарпаття та Закарпаття, які належали до Перемишльської єпархії [2, С. 91]. Аналіз тексту показує, що рукописними прототипами цих друків були манускрипти, написані в українських землях. Можливо, й помічниками Фіоля були українці, яких у Кракові XV ст. було багато, зокрема серед студентів-русинів Ягеллонського університету [3, С. 38–39].

Український діаспорний вчений Любомир Винар теж гадав, що Швайпольту Фіолю допома-

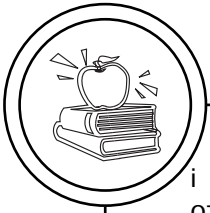
гали у роботі, зокрема в коректурі, українські студенти Краківського університету. На думку вченого, замовниками книг виступали ієрархи української православної церкви, а фінансувати цей проєкт могла українська аристократія чи навіть Львівське братство [4, С. 15]. Він наводить кілька аргументів на користь української читацької адреси фіолівських видань, зокрема вказує на те, що саме українці були тими православними, що проживали в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському, а також на згадки в цих книжках таких святих, як Володимир Великий, Феодосій Печерський, Борис і Гліб, які були відомі лиш на українських теренах [4, С. 13]. Ще одним підтвердженням на користь приналежності краківських інкунабул до української читацької аудиторії міститься у листі-відповіді, датованій 1498 р., від краківського мешканця Йогана Зоммерфельда Старшого до Конрада Цельтіса (1459–1508). У листі перший повідомляє другому, що купити для нього «рутенські книги» (тобто українські) у Швайпольта Фіоля він не зможе, бо їх уже нема на складі [4, С. 14]. Вірогідно, що через польські та українські землі фіолівські друки потрапляли також в білоруські землі.

Сучасний український історик та книгознавець Ярослав Ісаєвич, вслід за Любомиром Винарем, теж вважає, що у випуску книг церковнослов'янською мовою була більше зацікавлена тодішня ієрархія українсько-білоруської православної церкви [2, С. 91]. Цікаві думки щодо друкарської діяльності Ш. Фіоля висуває й су-

часний дослідник Олександр Орос. На його думку, рукописні прототи́пи Фіолєвих інкунабул походять із Закарпаття, на що вказують особливості мови та написання певних слів. Тому коректори й набірники теж мали походити із Закарпаття, а Ш. Фіоль лише очолив колектив, який працював над випуском цих книг. Як вважає О. Орос, друкування книг було розпочато в Грушівському монастирі на Закарпатті, а в Кракові було довершено їх друк [5, С. 27].

Окрім Фіолєвих друків в українських землях саме в досліджуваний період почали поширюватися й празькі друки білоруського першодрукаря і просвітителя Франциска Скорини: «Псалтир» (1517, Прага), «Біблія руська» (1517–1519, Прага), яка мала 22 окремо видруковані книги, кожна з яких з передмовою та післямовою «руською» мовою, а також «Мала подорожня книжця» (1522, Вільно) та «Апостол» (1525, Вільно) [6, С. 613]. В. Шевчук вважав, що діяльність Ф. Скорини належить не лише білорусам, але й українцям, адже цей друкар творив свої книги для спільного українсько-білоруського культурного простору [7, С. 200].

На прикладі видань Скорини особливо помітні ренесансні та реформаційні впливи як в оформленні друків, так і в їх перекладі на «руську» мову, що наближена до народної розмовної. Особливістю Реформації було те, що тексти Святого Письма перекладалися з сакральних мов на зрозумілі народні мови і за допомогою друкарського верстата ставали доступними для широкого загалу. Чехія, де тривалий час проживав Франциск Скорина, однією з перших серед європейських народів

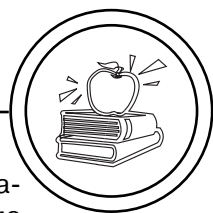

і першою серед слов'янських отримала друкований варіант Святого Письма рідною мовою. Про суспільно-політичний вплив таких видань рідною мовою свідчить те, що рукописні чеськомовні тексти Святого Письма активно поширювалися в чеських землях ще з початків розгортання гуситського руху і особливо після втрати Яна Гуса католиками у 1415 р. Авже у 1488 р. у Празі було надруковано перше повнотекстове чеськомовне видання Біблії. Переклад з латинського оригіналу було здійснено групою вчених-богословів з Празького університету [8, С. 49]. Безумовно, що чеські реформаційні видання Святого Письма вплинули на перекладацьку та видавничу працю Франциска Скорини у празький період його життєдіяльності.

Про значну поширеність видань Франциска Скорини не лише в білоруських, але й українських землях свідчать їх численні рукописні списки, що побутували серед українських читачів Пінщини, Волині, Поділля, Галичини (зокрема Перемищини та Львівщини), і до яких під час переписування були внесені численні українізми [2, С. 100–101]. Приміром відомий рукописний список Псалтиря, скопійований у 1543 р. переписувачем Парфеном з Кобринсько-Пінських земель, містив багато елементів української мови. Українізми присутні у трьох відомих рукописних списках скорининського «Апостола», що належали перемишльській греко-католицькій капітулі. Українізми є у волинській копії скорининського «Апостола» (1593–1594 рр.) та у чотирьох біблійних книгах, переписаних у 1568 р. у м. Ярослав

(Сяноччина, тепер Польща) [6, С. 613]. Показово, що рукописні копії з друків білоруського просвітителя та видавця Ф. Скорини в українських землях робили навіть у другій половині XVI ст. Наприклад, у волинському с. Теслугів (біля Радивилова, теперішня Рівненщина) «попом Гермогеном» було переписано «Апостол» 1525 р. [9, С. 94]. На думку В. Шевчука, «українські списки видань Ф. Скорини цілком певно доказують нам, що вони твердо ввійшли в український літературний контекст» [7, С. 201]. Таким чином з творами Ф. Скорини поширювалися й реформаційні впливи десакралізації текстів Святого Письма.

Як бачимо, українське книгодрукування досліджуваного періоду перебувало під помітним впливом церкви, тому варто розглядати усі друкарні, що були на теренах підпорядкованих Київській митрополії, включно з литовськими й білоруськими землями, а також з протестантськими друкарнями. Крім цього в полі наших інтересів мають перебувати такі міста як Краків, де працювала перша кирилична друкарня поза нашими етнічними землями та Люблін, де була чисельна українська громада та православне братство. Усі ці друкарні, як і книгописні осередки були важливими складниками єдиного українсько-білоруського культурно-інформаційного простору. Перша українська друкарня Ш. Фіоля (Краків, 1491) як і білоруська друкарня Ф. Скорини (Прага, 1517), які дали поштовх до розвитку книговидавництва в українських та білоруських землях, виникли поза своїми етнічними межами. Після започаткування Ф. Скориною руського

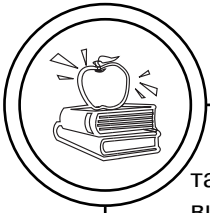
книгодрукування у Вільно (з 1525 р.) і нетривалого періоду її діяльності певний час не існувало більше руських друкарень на всьому українсько-білоруському інформаційному просторі.

Важливу роль у розвитку книжкової справи в Україні відіграв і протестантський рух, який був виявом Реформації на наших теренах. Як справедливо зазначав Ніл Фергосон: «Друковане слово уможливило Реформацію, а також дало поштовх науковій революції» [10, С. 131]. Тобто реформаційний рух безпосередньо залежав від книгодрукування. І хоч він був менш потужним ніж у Литві чи Білорусі, але вважають, що у період з XVI по XVIII ст. в українських землях, переважно на Волині, діяло близько чотирьохсот протестанських конгрегацій. Протестантизм сприяв поширенню шкіл, друкарень, осередків книгописання і релігійної літератури та стимулював інтелектуальне життя шляхом ведення полемічних дискурсів. Протестанти придіяли велику увагу індивідуальному читанню та вивченню віруючими людьми біблійних текстів, що передбачало володіння грамотою. Біблія мала бути широкодоступною для своїх вірян. Вона мала також бути написана зрозумілою народові мовою. Саме тому засновниками літературних мов у чехів був Ян Гус, а у німців Мартин Лютер, які переклали з латинської на народні мови Святе Письмо [11, С. 148–149]. У добу Реформації та Контреформації фактично у всіх християнських народів пропагується повернення до своїх первісних основ, тобто до Святого Письма. Як протестанти, так і католики видають біблійні тексти

з тією різницею, що одні намагалися видавати Святе Письмо народними мовами, а інші продовжували видавати біблійні тексти латинською, але з ґрунтовними науковими коментарями. Такими текстами латинської Вульгати є Біблія під назвою Сікстіна (Sixstina), що вийшла друком у 1590 р., а у 1592 р. була надрукована славнозвісна Клементіна (Clementina), що стала основним текстом для усіх римо-католиків.

Одним із протестантських текстів, що вийшов на українських етнічних землях польською мовою була Радзивілівська Біблія (1563). Були також спроби створити тексти українською розмовною мовою. Це переважно стосувалось перекладів Нового Завіту та окремих книг Старого Завіту [12, С. 101]. Зокрема, тодішньою українською мовою з'являлися окремі рукописні тексти на кшталт Пересопницького Євангелія (1556–1561) чи Житомирського Євангелія (1571) та подібні до них рукописи. Тож наступний етап книговидання на українських та білоруських землях пов'язаний з діяльністю реформаційних друкарень в українському Бересті (з 1553 р.), білоруському Несвіжі (з 1562 р.) і Тяпині (чи можливо на Волині?), де з початку 1570-х рр. діяла мандрівна реформаційна друкарня В. Тяпинського.

Берестя знаходиться в межах українських етнічних земель і є основним містом історико-етнографічної області Берестейщина. Саме тут у 1550–1580-х рр. діяла найбільша кальвіністська друкарня на українських етнічних теренах, що належала великому канцлеру литовському і віленському, воеводі Миколаю Радзивілу Чорному. Вона видавала польськомовні видання (богословська

та полемічна література), яких вийшло понад 40 [13, С. 200]. Серед них і славнозвісна польськокомовна Берестейська або Радзивілівська Біблія (1563), яка славилася своїм оформленням: високохудожніми мініатюрами, заставками, кінцівками. Берестейська Біблія була другим (найбільш повним) перекладом Святого Письма польською мовою [14, С. 129]. Як справедливо зауважив Борис Гудзяк, з утворенням польськолитовської Речі Посполитої (1569) польська мова стала основною мовою реформаційного дискурсу [15, С. 140]. Отже, не дивно, що усі видання берестейської друкарні були польськокомовними.

Щоб видавати книги на високому рівні для роботи у Берестейську друкарню у 1553 р. було запрошено відомого краківського друкаря Бернарда Воевудку, який був приятелем видатного гуманіста Еразма Роттердамського. Після загибелі Воевудки у 1554 р. запросили іншого знаменитого друкаря з Кролевця (Кенігсберга) Яна Малецького. З 1558 р. на цьому підприємстві працював краківський друкар Станіслав Мармеліуш, якому допомагав у роботі Шимон Заціуш — суперінтендант (тобто очільник) Литовської провінції протестантських зборів Польщі та Литви [16, С. 52]. Це є ще одним свідченням глибоких впливів європейських гуманістів та реформаторів на роботу друкарні.

Важливо звернути увагу на вплив стародруків з Берестейської друкарні та інших протестантських друкарень і на православне середовище. Так, є свідчення зберігання примірників Берестейської Біблії в книгозбірнях право-

славних монастирів, як приміром у Скиті Манявському. Є також інформація про використання цього видання у православних богослужіннях, про що свідчать покрайні записи в одному зі збережених примірників [13, С. 211]. Протестантські стародруки використовувалися й при творенні українських рукописних пам'яток. Зокрема, рукописний переклад Нового Завіту В. Негалевського (1581) на тодішню книжну українську мову був зроблений з протестантського Нового Заповіту М. Чеховича (1577) [17, С. 94–95; 13, С. 212].

Ще одне важливе реформаційне польськокомовне видання Нового Заповіту (1570) вийшло, завдяки старанням протестантського видавця Шимона Будного, у білоруському місті Несвіжі, де знаходилася головна резиденція магната Миколая Радзивіла Чорного. У 1572 р. Ш. Будний разом з братами Кавечинськими уже в їхньому маєтку в білоруському с. Кухтичах видали знамениту Несвізьку Біблію, праця над якою була розпочата ще у Несвіжі [18, С. 180]. Це видання теж було широко відоме і впливало на руську книжність.

Показово, що протестанти видавали свої друки й руською (українсько-білоруською) мовою. Зокрема, у 1562 р. у несвізькій друкарні вийшов реформаційний руськомовний «Катехізис», що був також надзвичайно популярним і серед православних. Про це свідчить опис бібліотеки Львівського православного братства за 1601 р., у фондах якої перебувала ця праця, а також цитування її в православній полемічній літературі [13, С. 214]. Водночас це також є свід-

ченням браку відповідної літератури у православному таборі. Протестанти мали своїх прихильників серед багатьох руських (українсько-білоруських) шляхтичів та магнатів. Окремі з них, як наприклад, Василь Тяпинський, перейшовши у протестантський табір, намагалися здійснювати видавничу діяльність руською мовою. Так, побачило світ Євангеліє Василя Тяпинського (не пізніше 1580 р.), що було написано наближеною до народної мови. Отже, розвиток української книжкової справи не можливо розглядати окремо від тих релігійних та суспільних процесів, що тоді відбувалися в землях тодішньої Київської митрополії.

Окрім реформаційного осередку книгодрукування в Бересті, на українських та білоруських землях станом на другу половину XVI–першу половину XVII ст. функціонували великі книговидавничі центри в таких містах як Львів, Острог, Київ, а також Вільно. Загалом в українських землях, за даними Я. Ісаєвича, у період між 1574 і 1648 рр. діяло 25 друкарень, із яких 17 належало українцям і видавало книжки переважно церковнослов'янською та українською мовами, а також 7 друкарень, які спеціалізувалися на випуску книг латинською та польською мовами [19, С. 478]. Тогочасні українські та білоруські книговидавничі осередки часто були пов'язані з братствами, магнатами, релігійними діячами, монастирями і освітніми закладами.

Важлива роль у подальшому розвитку українського книгодрукування належить також друкарям І. Федоровичу та П. Мстиславцю, які прибули у кінці 1560-х рр. у ВКЛ і розпочали свою діяльність у русь-

кій кириличній друкарні, що належала великому гетьману литовському Григорію Ходкевичу у Заблудові (з 1568 р.) — місті, заснованому представниками київського боярського роду Ходкевичів і розташованому на Підляшші, північному кордоні української етнічної території, яка межувала як з білоруськими, так і польськими етнічними землями. У стінах друкарні Г. Ходкевича побачили світ такі стародруки, як заблудівське Учительне Євангеліє (1569) та Псалтир із Часословом (1570). Вони були видані церковнослов'янською мовою. На думку Б. Гудзяка, заблудівські видання Федоровича поклали початок саме безперервній традиції руського книгодрукування [15, С. 140].

Соратник І. Федоровича по друкарській праці П. Мстиславець відновив книгодрукування у Вільні у 1575 р., переїхавши туди і випустивши три книги церковнослов'янською мовою: Євангеліє (1575), Псалтир (1576), Часослов (між 1574 і 1576 рр.). Як бачимо, дві з трьох книг: Євангеліє та Псалтир безпосередньо належать до Святого Письма. Вони мали широке поширення у білоруських та українських землях. І. Федорович своєю чергою відновив книгодрукування у Львові (з 1573 р.), випустивши тут свої Буквар (1574) та Апостол (1574).

Водночас чи не найбільш важливий вплив на зміни в культурному та суспільно-політичному національному дискурсі пов'язаний із діяльністю друкарні в Острозі, в якому князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) зібрав книжників для випуску першої повної слов'янської Острозької Біблії (1581). Оскільки до XVI ст.

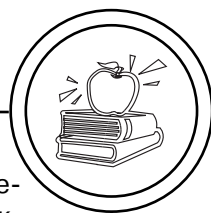

не було Біблії, перекладеної церковнослов'янською мовою, в українських землях послуговувалися чеськими та польськими перекладами Біблії і часто це призводило до втрати вірних православною церквою на користь протестантських конгрегацій чи католицької церкви. Саме це спонукало К.-В. Острозького вдатися до реалізації згаданого грандіозного видавничого проєкту [12, С. 102]. Для цього вдалося зібрати цілу когорту видатних вчених того часу у заснованій ним у 1576 р. Острозькій греко-слов'яно-латинській академії (школі). Серед педагогів цього закладу освіти були випускники Падуанської академії, греки за походженням Никифор Кантакузин, Мануїл Мосхопулос, Кирило Лукаріс, що на певний час став ректором Острозької академії, а пізніше був православним патріархом александрійським та константинопольським. Серед викладачів академії були також доктор медицини Ян Лятош, поет Симон Пекалід, відомі православні та протестантські письменники-полемісти Мартин Броневський (Христофор Філалет), Василь Суразький, Клирик Острозький, Дем'ян Наливайко, Андрій Римша, друкар Іван Федорович та інші діячі [14, С. 130; 20, С. 114–116]. Очолив гурток острозьких інтелектуалів український шляхтич зі Смотрича на Поділлі Герасим Данилович Смотрицький (пер. пол. XVI ст. — 1594). З 1580 р. він став ректором Острозької академії. Як бачимо, у гуртку острозьких інтелектуалів були представлені не лише православні діячі, але й протестанти та їхні прихильники. Водночас це не дивно, адже православні та протестанти часто виступали єдиним фронтом

для захисту своїх прав наприклад у сеймі Речі Посполитої, чи перед королівською владою.

Для видання Біблії церковнослов'янською мовою князь Острозький доклав величезних зусиль, щоб зібрати по усій Європі тексти, які б лягли в її основу. Зокрема, такими текстами стали грецький текст Септуагінти, єврейські біблійні тексти, новгородська Геннадіївська Біблія (1499), старослов'янські рукописні тексти з балканських та царгородських монастирів, різні тексти латинської Вульгати, польські та чеські біблійні тексти [14, С. 130–131]. На думку Р. Торконяка, використовувалася також тритомна грецькомовна Альдіна (Венеція, 1518), видана італійським видавцем Альдом Мануцієм, грецькі тексти з шеститомної Комплутенсіс, яку ще називають Комплутенська Поліглотта (надрукована у 1514–1517 рр. за ініціативи іспанського кардинала Франціско Хіменеса де Сіснероса), та католицька Лювенська Біблія (Лювен, Фландрія 1548; 1550) [12, С. 104–105]. У бібліотеці осередку Острозьких книжників, які працювали над перекладом та впорядкуванням церковнослов'янської Біблії, також були такі протестантські видання, як Берестейська Біблія (1563) та Новий Заповіт Мартина Чеховича [13, С. 212–213]. Однак, попри таке різноманіття, базою Острозької Біблії все ж стали різноманітні тексти церковнослов'янською мовою, що виправлялися з використанням вище зазначених стародруків та рукописів [12, С. 106].

Щоб здійснити цей титанічний проєкт, з ініціативи князя К.-В. Острозького при Острозькій слов'яно-греко-латинській школі була

відкрита друкарня, для створення якої було запрошено І. Федоровича. Ця друкарня, за висловом І. Огієнка, стала першою постійною друкарнею на українській землі [3, С. 253]. У ній вдалося втілити виданичий проект, що вплинув на розвиток не лише українських церков східної традиції, але й усього християнства, де використовувалася в богослужінні церковнослов'янська мова. Острозька Біблія — перший повний переклад на церковнослов'янську мову Святого Письма, була надрукована в Острозькій друкарні у 1581 році. Редакційно-підготовчі процеси здійснювали такі члени літературного гуртка, як Герасим Смотрицький, Тимофій Михайлович, Діонісій Раллі-Палеолог, Євстафій Нафаїл, Іван Федорович та інші діячі [12, С. 108]. Наклад цієї праці склав приблизно 1000–1500 примірників.

Острозька Біблія широко розповсюджувалася не лише в межах Київської митрополії, але й у православних країнах Балкан та у московському царстві як в оригіналі, так і у вигляді рукописних списків та передруків (з незначними втручаннями). Як зазначав один із перекладачів цієї книги на сучасну українську мову о. Рафаїл (Роман Торконяк): «З виданням Острозької Біблії закінчується час нових перекладів у старослов'янській і церковнослов'янській мові. Текст і канон усталені виданням Острозької Біблії стають загальноприйнятими» [12, С. 108]. Стосовно наукового підходу до перекладу та укладання Острозької Біблії він підкреслював, що «острозькі вчені підготували переклад високої якості, який у своїй науковій основі не тільки не поступався кращим перекладам того

часу, а був рівноцінним або й перевищував» [12, С. 107]. Деякі українські автори вважають, проєкт з видання Острозької Біблії було першим у Європі науковим опрацюванням Святого Письма [17, С. 101].

Не зважаючи на те, що мало у кого виникають сумніви щодо важливості для історії нашої культури та церкви виходу цієї унікальної книжкової пам'ятки, все ж вона знаходила неоднозначні, інколи критичні відгуки, особливо в частині впливу на введення у публічний дискурс української мови. Зокрема, Д. Чижевський зауважував, що Острозька Біблія, хоч з богословської точки зору і була успіхом, водночас вона спричинила фіксацію подальшого розриву між церковнослов'янською та українською народною мовою: «церковно-слов'янський текст цей не міг стати основою норми літературної мови на Україні» [21, С. 253]. Подібні оцінки стосовно використання у тогочасній українській книжній культурі церковнослов'янської мови зустрічаємо й серед деяких сучасних авторів. Зокрема, Арсен Зінченко писав: «Проте з часом вона (М. А. — церковнослов'янська мова) перетворилася на своєрідний бар'єр між інтелектуальними (передовсім духовенством, яке плекало церковнослов'янську мову й писало нею) та ширшими верствами українського люду, що користувався розмовною народною мовою» [22, С. 21]. Однак, ще один сучасний автор П. Кралюк вважає, що «в умовах кінця XVI–початку XVII ст. її використання (М. А. — розмовної української мови) мало деякі від'ємні моменти. Так, не маючи за плечима такого інтелектуального спадку,

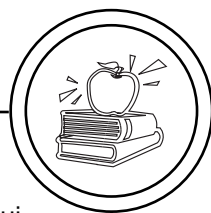

довготривалої культурної традиції, як церковнослов'янська мова, простолюдна мова не могла виступати серйозним заборолом «латинській», а заодно польській культурній експансії. Вона також не могла б забезпечити українську національну культурну експансію в православно-слов'янському світі» [23, С. 93].

Водночас, на наш погляд, слід врахувати, що у тогочасному українському соціумі велася жвава дискусія щодо унії церков західної та східної традицій і, як відомо, в епіцентрі цієї дискусії перебував князь К.-В. Острозький як лідер православного табору. Більшість тогочасних книг (як друкованих, так і манускриптів), що використовувалися в богослужіннях та полеміці, були написані церковнослов'янською мовою. Отже, князь К.-В. Острозький, який приймав остаточне рішення щодо вибору мови, на якій слід видавати Святе Письмо все ж залишався на традиціоналістських позиціях.

Окрім Біблії зі стін Острозької друкарні вийшли й такі відомі друки як Новий Завіт і Псалтир (1580), «Собраніе вещей нужніших» (1580) Тимофія Михайловича, що фактично є предметним покажчиком до Нового Завіту, «Хронологія» (1581) Андрія Римші, «Листи патріарха Єремії» (1584), «Ісповіданіє о ісходженіи св. Духа» (1588), «Обвещеніє» князя Костянтина про православність грецької церкви (1595), «Книжиця о единой истинной православной віре» (1588) Василя Суразького, «Книжиця» (в 10-ти розділах) (1598), «Апокрисис» (1598–1599) Христофора Філалета, «Отпис на лист Іпатія, Володимирського і Берестейського єпископа» (1598) Клирика

Острозького, «Лист до єпископа Іпатія Потія» Мелетія Пігаса, «Друга відповідь» (1599) Клирика Острозького, а також «Лямент дому княжат Острозьких» (1603), «Лікарство на успалий умисл чоловічий» Дем'яна Наливайка (1607), Житіє Марії Єгипетської та інші. Варто згадати й видання творів отців церкви: «Книга о постнічестві» (1594) Василя Великого, «Маргарит» (1595) Іоана Златоуста та літургійні видання — Псалтир слідування (1598), Часослов (1598, 1602), Требник (1606), Молитвослов (1606), Часослов з Місяцесловом (1612) [3, С. 248–249; 14, С. 135–136; 17, С. 59]. У часи праці в Острозі Герасима Смотрицького була написана варта нашої уваги славнозвісна полемічна праця «Ключ царства небесного» (1587, Острог) [24, С. 93–94], хоча місце друку цієї праці є дискусійним. Традиційно вважалося, що вона вийшла в Острозі, але сьогодні побутує думка, що книга побачила світ у Вільні у 1587 р. [25, С. 544]. Загалом, за 35-річний час діяльності Острозької друкарні (1577–1612) було видано 28 книг, з яких сім належало до літургійних, а інші — полемічних, богословських та навчальних видань. За мовою видання розподілялися наступним чином: чотирнадцять церковнослов'янських з додатковими статтями, чотири церковнослов'янські з додатковими українськомовними статтями, шість тогочасною українською мовою і одне двомовне видання [3, С. 138; 19, С. 478; 14, С. 140]. Як бачимо, хоч серед видань Острозької друкарні домінували церковнослов'янські видання, але все ж серед них були й окремі українськомовні стародруки.

Інший бік діяльності острозького гуртка, на який варто звернути окрему увагу, це його наукова діяльність і не лише в галузі теології. Сучасні українські лінгвісти В. Мойсієнко та В. Німчук вважають, що «саме в Острозі закладалися підвалини староукраїнської лінгвістики». Адже у колі острозьких інтелектуалів було підготовлено та видано одні з перших мовознавчих праць в українських землях. Так, у 1578 р. вийшли так звані «Грецький буквар» (під назвою «По греческіи, альфа, вита, а по рускіи, азъ буки») та так званий словенороський «Буквар» (під назвою «Начало оученія дѣтем»). Острозькі вчені підготували також науковий трактат зі церковнослов'янської граматики під назвою «О осмихъ частехъ слова», яку було надруковано у 1586 р. у Вільні [24, С. 94]. Як бачимо, укладання, написання та видання згаданих вище Букварів і філологічного трактату, як і робота над перекладами, критичним вивченням текстів, підготовкою вступу, передмов та післямов до Острозької Біблії свідчать про високий науковий рівень редакторів, укладачів, перекладачів та авторів цих видань. Ці праці також є свідченням переходу тодішньої української наукової та освітньої сфери на новий щабель свого розвитку, позначеного гуманістичними та ренесансними впливами. Отже, тодішня українська (руська) філологія теж розвивалася в контексті європейського гуманізму, хоч і мала свою національно-культурну та конфесійну специфіку і була спрямована на становлення української (руської) ідентичності.

Висновки

Ренесансні та реформаційні впливи проявилися, насамперед, в появі книгодрукування — новітньої на той час комунікаційної технології, що уможливлювала створення нових книжкових пам'яток на місцевому ґрунті. Знаковою подією для європейської Реформації були переклади біблійних текстів із сакральних на народні мови, що робило їх доступнішими для широких верств суспільства. Вплив цієї технології вийшов далеко за межі міжконфесійного дискурсу, ставши також дискурсом міжкультурним, міжетнічним та в цілому суспільно-політичним, що формував національні ідентичності.

Проведене дослідження свідчить, що загальноєвропейські тенденції Ренесансу та Реформації були характерні й для українських земель. Українське книгодрукування з'явилося також в інкунабульний період (до 1500 р.). Окремі видавничі (переважно протестантські) осередки спільного українсько-білоруського інформаційного простору робили спроби видати тексти Святого Письма більш зрозумілою руському населенню мовою. З другого боку, чи не найважливішим досягненням українського книгодрукування доби Реформації став вихід Острозької Біблії церковнослов'янською (сакральною для Русі) мовою. В умовах натиску католицької церкви це сприяло укріпленню культурної, релігійної та етнічної ідентичності руського (українського) суспільства.

Таким чином книгодрукування, що уможливило випуск видань, спрямованих на аудиторію з українських земель, є прикладом того, як наближена (адаптована)

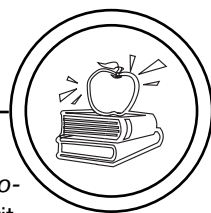

для населення комунікаційна технологія стає чинником формування національної ідентичності та свідомості. Звертає на себе увагу і те, що відповідна діяльність об'єднувала в українських землях книгодрукарів та науковців як з різних європейських країн, так і різних конфесій (зокрема, йдеться про об'єднання зусиль і взаємовплив протестантів, католиків та православних). Поява української (руської) друкованої книжкової продукції, зокрема текстів Святого Письма, літургійної, богословської, полемічної, наукової, навчальної, книги призупинила процеси асиміляції української магнатської та шляхетської верстви й українського міщанства та сприяла укріпленню релігійної та національно-культурної свідомості ук-

раїнського (руського) населення Речі Посполитої. Крім того, показово, що діяльність згаданих нами видавців, книгодрукарів та друкарень доби Ренесансу та Реформації вплинула на культурне та релігійне життя не лише українського народу, але й низки інших народів східної церковної традиції, що на той момент не мали книжкових пам'яток такого високого рівня. З Острозькою Біблією та її поширенням поза межами Русь-України церковнослов'янська мова української редакції стала домінувати у церковному дискурсі східноєвропейських та балканських земель. Тобто можна говорити про своєрідне українське культуртрегерство для низки сусідніх країн східної церковної традиції.

References/Список використаної літератури

1. Matsiuk, O. (2023). Chy bulo knyhodrukuvannia na Ukraini do Ivana Fedorova? [Was there book printing in Ukraine before Ivan Fedorov?]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, (9), 10–18 [in Ukrainian].
2. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 520 p. [in Ukrainian].
3. Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion) (2007). *Istoriia ukrainskoho drukarstva* [History of Ukrainian printing]. Kyiv, Nasha kultura i nauka, 536 p. [in Ukrainian].
4. Vynar, L. (1963). Istoriia ukrainskoho rannoho drukarstva 1491–1600. *Ukrainsko-Amerykanska Vydavnycha Spilka v Chikaho*. Chikaho–Denver, 87 p. [in Ukrainian].
5. Oros, O. (1995). *Zapochatkuвання slovianskoho knyhodrukuvannia pry Hrushivskomu monastyri* [The beginning of Slavic book printing at the Hrushiv Monastery]. Uzhhorod, 93 p. [in Ukrainian].
6. Paziura, N. (2012). Skoryna (Skaryna) Frantsysk [Skoryna (Skaryna) Francisk]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (9). Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, Nauk. Dumka, 612–613 [in Ukrainian].
7. Shevchuk, V. (2000). Vykhovannia ukrainskoi liudyny v XVI st. u zviazku z todishnim knyhotvorenniam ta suspilno-kulturnymy protsesamy [The education of Ukrainian people in the 16th century in connection with the book creation and socio-cultural processes]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, (4), 200–206 [in Ukrainian].
8. Liasota, H. (2017). Knyha, shcho zminyła khid istorii: do 500-richchia ruku Reformatsii v Yevropi [The book that changed the course of history: to the 500th anniversary of the Reformation movement in Europe]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 9, 47–50 [in Ukrainian].

9. Zapasko, Ya. (1995). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Ukrainska rukopysna knyha [Monuments of Book Art: Ukrainian Manuscript Book]*. Lviv, Svit, 480 p. [in Ukrainian].

10. Ferhiuson, N. (2018). *Ploshchi ta vezhi. Sotsialni zviiazky vid masoniv do feisbuku [Squares and Towers. Social Connections from Freemasons to Facebook]*. Kyiv, Nash format, 552 p. [in Ukrainian].

11. Mahochii, P. (2007). *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*. Kyiv, Vydavnytstvo 'Chasopys «Krytyka»', 640 p. [in Ukrainian].

12. dr. Rafail (Roman Torkoniak) (2005). *Ostrozka Bibliia: Vstupy, hraviury, doslidzhennia [The Ostroh Bible: Introductions, Engravings, Research]*. Lviv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo; Blahodiinyi fond 'Knyha', 124 p. [in Ukrainian].

13. Tymoshenko, L. (2013). Beresteiska (Radzivilivska) Bibliia 1563 roku ta yii vplyvy na relihiini kultury Skhidnoi Yevropy (Do 450-richchia vydannia pamiatky) [The Brest (Radziviliv) Bible of 1563 and its Influence on the Religious Cultures of Eastern Europe (To the 450th Anniversary of the Publication of the Monument)]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, 18(1), 196–218 [in Ukrainian].

14. Horbachenko, T. (2001). *Vplyv khrystyanstva na stanovlennia pysemnoi kultury Rusi-Ukrainy: relihiieznavcho-filosofskyi aspekt [The influence of Christianity on the formation of the written culture of Rus'-Ukraine: a religious and philosophical aspect]*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr 'Akademiia', 272 p. [in Ukrainian].

15. Hudziak, B. (2000). *Kryza i reforma: Kyivska metropoliiia, Tsarhorodskyi patriarkhat i heneza Beresteiskoi unii [Crisis and Reform: The Kyiv Metropolis, the Constantinople Patriarchate, and the Genesis of the Brest Union]*. Lviv: Instytut istorii tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 426 p. [in Ukrainian].

16. Cherkasov, S. (2017). Akt Varshavskoi konfederatsii 1573 r. ta proekt sklykannia natsionalnogo soboru u politychnii prohrami polskoho reformatsiinoho rukhu XVI st. [The Act of the Warsaw Confederation of 1573 and the project of convening a national council in the political program of the Polish Reformation movement of the 16th century]. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2(4), 50–65 [in Ukrainian].

17. Kraliuk, P., Torkoniak, R. (otets Rafail), & Pasichnyk, I. (2006). *Ostrozka Bibliia v konteksti ukrainskoi ta yevropeiskoi kultur [The Ostroh Bible in the context of Ukrainian and European cultures]*. Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu 'Ostrozka akademiia', 124 p. [in Ukrainian].

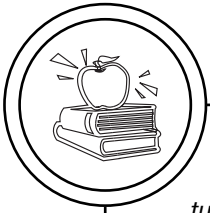
18. Liubashchenko, V. (2022). Vplyv yevropeiskoi Reformatsii na protestantski pereklady Biblii u Kyivskii mytropolii [The influence of the European Reformation on Protestant translations of the Bible in the Kyiv Metropolis]. *Naukovyi shchorichnyk 'Istoriia relihii v Ukraini'*, 32, 175–187 [in Ukrainian].

19. Isaievych, Ya. (2004). *Drukarstvo i knyhovydannia v Ukraini. Entsyklopediia istorii Ukrainy, (2: H-D) [Printing and book publishing in Ukraine]*. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, Vydavnytstvo 'Naukova dumka', 477–485 [in Ukrainian].

20. Mytropolyt Ilarion (Ohienko, I.) (1992). *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi [Prince Konstantin of Ostroh]*. M. P. 'Svitiaz', 216 p. [in Ukrainian].

21. Chyzhevskiy, D. (2003). *Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature]*. Kyiv, Vydavnychiy tsentr 'Akademiia', 563 p. [in Ukrainian].

22. Zinchenko, A. (2011). *Peresopnytske Yevanheliie 1556–1561 rr.: Tradytsiia, epokha, tvortsi [The Peresopnytsky Gospel 1556–1561: Tradition, Era, Creators]*. Kyiv, Vydavnychiy viddil UPTs KP, 110 p. [in Ukrainian].

23. Kraliuk, P. (1997). *Dukhovni poshuky Meletiia Smotrytskoho [The Spiritual Quest of Meletius Smotrytsky]*. Kyiv: Ukrainyskyi Tsentр dukhovnoi kultury, 192 p. [in Ukrainian].

24. Moisiienko, V., & Nimchuk, V. (2005). *Herasym Smotrytskyi ta yoho 'Kliuch tsarstva nebesnoho...'. Smotrytskyi, H. Kliuch tsarstva nebesnoho [Gerasim Smotrytsky and his 'Key to the Kingdom of Heaven...'. Smotrytsky, G. Key to the Kingdom of Heaven]*. Zhytomyr: NAN Ukrainy; Instytut ukrainskoi movy; Zhytomyrskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka; Pivnichno-ukrainskyi dialektolohichnyi tseпtr imeni profesora M. V. Nykonchuka; Natsionalnyi universytet 'Ostrozka akademiia', 93–120 [in Ukrainian].

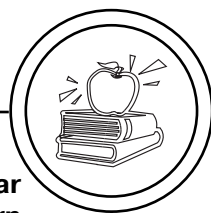
25. Tymoshenko, L. (2020). *Ruska relihiina kultura Vilna. Oseredky. Literatura ta knyzhnist (XVI–persha tretyna XVII st.). [Ruthenian religious culture Vilna. Centers. Literature and bookishness (XVI–first third of the XVII century)]*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеohrafiї ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 581 p. [in Ukrainian].

*Corresponding author: **Mykola Andriichuk**, Ph.D. in Social Communications, Associate Professor, National Technical University of Ukraine 'Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute', 2505mt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2118-1344>.

Tetiana Andriichuk, Ph.D. in Political Sciences, Senior Lecturer, National University of Kyiv-Mohyla Academy, <https://orcid.org/0000-0003-3832-6252>.

Book Printing in the Age of the Renaissance and Reformation: the Ukrainian Dimension of Communicative Influence on the Formation of National Identity

The article is devoted to Ukrainian book printing, which originated and developed during the Renaissance and Reformation, and became a new communication technology influencing socio-political processes. The communicative impact of printed publications in the relevant era requires deeper research and rethinking of historical experience to understand the transformative possibilities of communication technologies. Therefore, the article aims to explore the emergence and distribution of printed Ukrainian texts of the Holy Scriptures as an example of communication technology that influenced the formation of the identity of Ukrainians and the national consciousness of the Ukrainian (Ruthenian) people. During the Renaissance and Reformation in Europe, the printing press and the printed word, understandable to the masses, became the main weapon in the struggle of Protestants against the dominance of the Catholic Church. The publication of the texts of the Holy Scriptures in the vernacular languages led to the creation of modern European literary languages, which in turn prompted a response in the Counter-Reformation camp in the form of the emergence of thoroughly prepared codices of the Holy Scriptures, set forth in sacred Latin.

Ukrainian lands did not stand aside from European trends. Similar socio-political processes took place, as Christians of the Eastern tradition were under pressure from the Catholic Church and book production (Holy Scripture, liturgical books, polemical works, etc.) was designed to support the corresponding identity. The authors of the article examine individual publishing initiatives aimed at ensuring that the texts of the Holy Scripture appear in a language understandable to the Ukrainian population, as well as the project to publish the first complete Bible in Church Slavonic in a Ukrainian edition (the Ostroh Bible). Book printing, which made it possible to produce publications aimed at an audience from Ukrainian lands, is an example of how communication technology, adapted to the population, became a factor not only in defending religious interests, but also in the formation of national identity and consciousness.

Keywords: book printing; communication technologies; Holy Scripture; Ostroh Bible; national identity; religious identity; national consciousness.

Надійшла до редакції/Received: 02.01.26

Рецензія/Peer review: 27.02.26

Опубліковано/Printed: 10.04.26